

Снежана С. Лакета*
Основна школа „Вук Караџић“
Власеница

УДК 811.163.41'373.4
371.671:811.163.41
DOI 10.7251/NSK1602137L
Оригинални научни рад

УЛОГА РЕЧНИКА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Анстракт: Овај рад се састоји из теоретског и истраживачког дела. У теоретском делу акценат је стављен на улогу и значај речника у настави српског језика. Један од захтева наставе јесте богађење ученичког активног речника. Други захтев усмерен је на објашњавање непознатих речи приликом интерпретације књижевних текстова. У другом делу рада смо истраживали заступљеност речи Божић и њеног семантичког поља у Наставном плану и програму за основно образовање и васпитање у Републици Српској, школске 2014/2015.

Кључне речи: речник, непознате речи, Божић, семантичко поље.

Увод

Лијена (ријеч) лијену иште (Стеф. Караџић, 1969б, стр. 169). За шта нам служе речи? Да искажемо своја осећања и сећања, надања и страдања, своје мере и намере, хтења и трвења, своје мисли? Да ли се речима ово може?

Лав Виготски јединство мишљења налази у значењу речи. Он указује 1) да реч садржи уопштавање и 2) на развојност речи и њеног значења. Однос мисли и речи је процес: од мисли ка речи и од речи ка мисли. Међутим, јединица мисли и јединица говора се не подударaju. Мисао се не изражава речју него остварује у речи. *Мисао је облак који излива кишу речи.* Немогуће је пребројати капљице кише која се излива на нас. Немогуће је пребројати колико речи има у нашем језику, као и у осталим језицима на свету. *Ријечи треба мјерити, а не бројити* (Стеф. Караџић, 1969, стр. 272). Вук Караџић је знао за 45 996 речи и толико их је забележио у другом издању *Српског рјечника* из 1852. године. Али, исто тако је још у *Предговору Српског рјечника* из 1852. записао: *Нити мислим ја нити ваља мисли ко други да су и у овој књизи све ријечи народа нашега и сва значења наштампанијех ријечи, него ја још мислим да се у живу језику све народне ријечи не могу ни покупити.*

Улога речник

Средином 2010. године изашао је из штампе 18. том *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*. Овај тезаурусни Академијин речник, како га популарно зовемо *Речник САНУ*, израђује се у Институту за српски језик САНУ. У 18. тому *Речника САНУ* представљена је лексика слова О. *Број информација које доноси овај обимни том је веома велики,*

* snezanalaketa9@gmail.com

ако се има у виду да свака одредничка реч, лексема, само у делу леме садржи све релевантне лингвистичке информације: припадност врсти речи, граматичке категорије: род, број и карактеристичне падежне облике за именске речи; вид и род за глаголе; означавање врста речи за непроменљиве, граматичке речи, одступања од регуларних морфолошких и фонетских (акцентских) парадигми код свих променљивих и других врста речи (тако су нарочито обимне леме неких глагола, нпр. глагола опсести, опсећи); затим, дате су информације о ограниченој граматичкој, лексичкој и семантичкој спојивости, што се најчешће испољава у везаним колокацијама одређених лексема. Број и врсте информација повећавају се у речничком чланку, у коме се пре дефиниције значења одређује домен употребе речи и показује раслојеност лексике на лексику опште употребе, терминолошку лексику и на лексику одређених писаних и говорних функционалних стилова и жанрова (Ристић, 2011, стр. 334).

Речник САНУ је општи јер обухвата целокупну лексику књижевног и народног језика од Вука Караџића до данас. По броју граматичких информација и детаљној семантичкој обради лексичких одредница (значења, подзначења, изрази, број илустративних примера) ово је наш највреднији речник. Речник МС и недовршени речник Речник САНУ надокнађују ненаписане специјализоване речнике за којима се у нашој науци, образовању и култури осећа видљива потреба, на пример акценатски, фразеолошки, диференцијални, ортографски, фреквенцијски, минимални, обратни, итд. (Цвијетић, 2000, стр. 251). У табели 1. наведено је разврставање речника (Цвијетић, 2000).

Табела 1. Врсте речника

1			2			3			4										5			
По броју језика			По намени			По временској пројекцији			По слоју језика који захватају										специјални			
									општи													
									посебни													
једнојезични	двојезични	више језични	школски	приручни	академијски	етимолошки	историјски	савремени	народног и кљ. језика	књижевни	дијалекатски	синонимски	антонимски	фразеолошки	акцентски	ортографски	страних речи	терминолошки	фреквенцијски	диференцијални	обратни	минимални

Битно је истаћи да се у речницима налазе подаци о сфери употребе појединих речи (различите науке, струке, занимања, занати). Делови речничког чланка у којима се дају дефиниције речи или појединачних значења полисемних речи, представљају разгранату мрежу семантичких, функционалних и асоцијативних поља, која одсликавају функционисање менталног лексикона говорника српског језика и веома детаљан попис именованих реалија из око стотину тематских области, које покривају скоро целокупан опус човековог духовног и физичког битисања у свету који га окружује (Ристић, 2011, стр. 334).

Правописни речници су посебна врста речника и тако их ваља третирати у литератури. Потребно је имати на уму да *правопис и правописни речник почива на принципу: начело-правопис-изузетак и да то поприлично усложњава решења. Добро схваћен правописни речник садржавао би углавном ове податке: да ли се реч или синтагма пише великим или малим почетним словом, да ли одређена лексичка јединица представља синтагму, полусложеницу или сложеницу; када се пишу поједина слова (где је проблем у артикулацији, нпр. ј у интервокалском положају у суседству са гласом и), постоје случајеви и они нису ретки у којим је изговор поприлично нејасан* (Брборић, 2011, стр. 138). Али, овај аутор истиче и неке недостатке речника уз правописе и правописне приручнике: *Наши речници уз правописе и правописне приручнике често не доносе преко потребне речи, наместо да буду функционални за употребу, они су заправо место где проблем не можемо решити, већ смо упућени на ишчитавање правописних правила и њихових објашњења, што узима пуно времена, а понекад и не решава проблем* (Брборић, 2011, стр. 139).

Речник има своју образовну али и културно-историјску и националну функцију. Тако на пример, *Српски митолошки речник* (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970) обухвата митологију Срба и Црногораца, која, и поред неких занимљивих разлика и специфичности, ипак представља целину. *Сама материја потиче из далеке старине, представља једну преживелу, архаичну идеологију, донекле и етничку карактеристику, али не одражава историјско диференцирање самих нација. С друге стране, Речник одражава и стање наше науке, јер су потпунија објашњења појединих веровања и обичаја већином била могућа у оним случајевима где о њима постоје ваљане студије* (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970, стр. 2).

Неопходно је ученике оспособити да наставне садржаје усвајају са разумевањем и да се тим знањем служе у пригодној прилици. Тај свакодневни посао започиње активирањем пасивног речника који деца доносе доласком у школу. Мирољуб Вучковић (Вучковић, 1993) сматра да се функционални појмови најрационалније и најтрајније усвајају ако се посматрају у међусобном садејству и у призивању њихових синонима, чиме се стварају нове могућности за непрекидно богаћење ученичког речника. За усвајање књижевних и функционалних појмова није потребно планирати неко посебно време, нити је потребно посебно лексикографско и књижевно-теоријско тумачење, већ се *они прихватају спонтано у конкретном наставном тренутку, односно упоредним уочавањем и схватањем релације: појам — реч којом се он именује* (Вучковић, 1993, стр. 111).

Од почетка школовања у настави српског језика и књижевности започиње формирање граматичких појмова о основним јединицама језичког система: глас, реч и реченица. *Дакле, реч је у средини, не формално и случајно; она је средишна јединица језичког система* (Цвијетић, 2000, стр. 14). Сходно томе, *речници су ризница језичких података и примера од којих се често и успешно може смишљеним избором стварати погодан дидактички материјал за обраду различитих наставних јединица* (Цвијетић, 2000, стр. 16).

Поједина књижевна дела тешко је разумети без употребе речника и лексикографске обраде речи у њима. Ово се односи на слој значења у књижевном тексту, на откривање пренесеног и симболичног значења у тексту.

Критеријуми за издвајање непознатих речи

Активни речник детета чине речи са којима се дете свакодневно служи. Овај речник се назива и говорни речник. Активни речник – *скуп речи којима се служимо у властитом комуницирању – изражавању. Активан речник је знатно мањи од пасивног речника, скупа речи које разумемо (поседујемо) али не употребљавамо* (Брковић, 1995, стр. 5). Пасивни речник јесте већи од активног речника и ту спадају и речи чије значење дете познаје, али их не користи стално. Непознате речи су за ученика оне речи за чије значење нема објашњење. Речник ученика зависи од средине у којој он стиче своја прва животна искуства. Зависи и од времена у којем живи, од времена настанка књижевног дела које проучава. Речник ученика зависи и од узраста од актуелности лексике, од порекла речи са којим се сусреће.

За успешно комуникацију у настави најзначајнији је активни писани речник ученика основане школе. *У једном обимном испитивању код нас на узрасту ученика од 2. до 8. разреда нађено је да се писани речник са узрастом повећава са благим успорењем између 4. и 5. разреда и на крају основне школе, као и код пасивног речника* (Брковић, 1994, стр. 22).

Која ће реч бити сврстана у непознате веома је тешко одлучити без целокупног сагледавања ученичког предзнања као појединца и као члана колектива. *Наставници понекад превиђају колико је при обради књижевног дела важно тумачење непознатих речи. Они греше у ситуацијама када мисле да непознате речи не треба посебно објашњавати, или када прецене способност ученика, сматрајући да они те речи већ знају. Греше и када врше вантекстовно тумачење израза, ван реченице или мисаоне целине којој ти изрази припадају* (Смиљковић и Милинковић, 2010, стр. 99). Припремајући се за час, за обраду текста, наставник мора да издвоји речи које својим ученицима жели да објасни и на неки начин предвиђа које речи могу бити непознате ученицима.

Критеријуми које је предложио Ратомир Цвијетић (Цвијетић, 2000, стр. 66) за избор непознатих речи које би се ученицима могле објашњавати јесу следећи:

1. Социјално окружење ученика:
 - село, приградско насеље, град, велики град,
 - начин живота и привређивања,
 - школска спрема родитеља.
2. Дијалекатско окружење ученика:
 - дијалектизми,
 - покрајинске речи, регионализми.

3. Порекло речи:
 - домаће речи, домаће речи са изразитијом творбеном и семантичком деривацијом,
 - домаће речи страног порекла,
 - интернационализми, термини,
 - варваризми.
4. Актуелност лексике:
 - активна лексика (обичне речи)
 - архаизми (застареле речи),
 - историзми,
 - неологизми.
5. Време настанка књижевног дела:
 - народна књижевност,
 - античка, средњовековна књижевност итд.,
 - савремена књижевност,
 - важност појединих речи за рецепцију књижевног дела.
6. Узраст ученика:
 - врста школе и разред,
 - животно и читалачко искуство ученика,
 - учење и знање страних језика.

Два наставна захтева су обухваћена у изнесеним критеријумима. *Први се захтев односи на богаћење ученичког активног речника и упознавање лексичког система српског језика (лексема, моносемија, полисемија, синонимија). У овом делу је значајно да се код ученика развије смисао за контекст у ужем и ширем смислу. Други захтев усмерен је на објашњавање непознатих речи приликом интерпретације књижевних и информативних текстова. Дакле, реч је о конкретној семантичкој реализацији појединих лексема, једноставније речено о речима у употреби (Цвијетић, 2000, стр. 67).*

Поставља се питање да ли непознате речи треба тумачити пре првог читања књижевног текста, за време или после читања? Мишљења смо да је непознате речи најбоље тумачити након првог читања књижевног текста, јер се у ученичкој свести непозната реч може сместити и на основу контекста у који ју је писац ставио. *Можда је понекад добро да непознате речи остану необјашњене, да својом магловитом семантиком подстичу рад ученикове маште (Цвијетић, 2000, стр. 68).* На овај начин развијамо код ученика мисаоно асоцирање и креативност.

Реч Божић и њена могућа заступљеност у Наставном плану и програму за основно образовање и васпитање у Републици Српској

Нагле промене у социјалној структури српског народа утицали су на начин живота. *Стари облици народног породичног живота, начин предвиђања, обичаји, занати, алатке, израда обуће и одеће, верски живот — све је то отишло у неповрат, па је све то савременом ученику углавном непознато. Реч је о*

својеврсној акултурацији народа (Цвијетић, 2000, стр. 61). У народној књижевности, али и у многим уметничким делима Петра Петровића Његоша, Боре Станковића, Иве Андрића, Милована Глишића, Лазе Лазаревића приказан је тај некадашњи начин живота. *Ученике, дакле треба оспособити и упутити да наведена књижевна дела читају, доживе и разумеју како би се обезбедио неопходан континуитет једне националне културе у којој је много шта прекинуто или промењено* (Цвијетић, 2000, стр. 62).

У тумачењу речи из религијске сфере ученици су испољили знатну површност и несигурност. Примери који следе то несумњиво показују: *чесница = хлеб, чесница је неко јело, колачић, неуспела пиеница, пиеница за славу, клас пиенице, пиеница која се сеје у јесен* (Цвијетић, 2000, стр. 165).

Анализирајући по разредима и предметним подручјима модернизовани Наставни план и програм за основно образовање и васпитање у Републици Српској издвојили смо све предмете, наставне теме и наставне јединице који се директно или индиректно могу односити на реч Божић.

1. Већ у првом разреду (у који полазе деца узраста од 6. година), сусрећемо се са речју Божић у предметном подручју Моја околина, једна од тема јесте Права дјетета и друштвено понашање, а предложена наставна јединица Рођење Христово. Очекивани исходи који се односе на ову наставну јединицу јесу да *ученик учествује у обиљежавању празника; уочава да људи на различите начине прослављају празнике; црта прославу БОЖИЋА (Наставни план и програм за 1. разред, 2014)*. У оквиру предметног подручја Говор, изражавање, стварање, из теме Језик, наставна јединица Асоцијације на ријечи и игре ријечима; тема Књижевност, наставна јединица Српске народне приче, загонетке, питалице, пословице. Очекивани исходи ученика за ову наставну јединицу јесу да *ученик тражи објашњење ријечи којој не зна значење*. И уз ове наставне јединице реч Божић јесте блиско повезана. Предметно подручје Физичко васпитање, ритмика, музика садржи наставну тему Народне игре и песме у којој се ученици могу упознати са песмама на тему Божића.

2. Из другог разреда издвојили ћемо следеће предмете у којима можемо објаснити и реч Божић. Предмет: Српски језик, тема Култура изражавања, наставна јединица *Разговор о стварном догађају (из породичног или школског живота)*; Правопис: *Писање великог почетног слова*; Исходи: *издвоји непознате ријечи у тексту; тумачи значења једноставних реченица у тексту; одговори на једноставна питања у вези са текстом* (Наставни план и програм за 2. разред, 2014).

Предмет: Музичка култура, наставна јединица *Народне пјесме: Божић, Божић, благи дан* (Мандић, 2014, стр. 47). Препорука за наставнике приликом реализације наставне јединице *Слушање народних пјесама и игара* јесте да *наставник има слободу приликом избора композиција, али мора водити рачуна да буду заступљене дјечје, народне, пригодне пјесме других народа, као и пјесме савременог музичког стваралаштва за дјецу* (Наставни план и програм за 2.

разред, 2014) . Корелација са предметом: Физичко васпитање, наставна јединица: *Народне игре*.

Предмет: Природа и друштво, наставна јединица *Имамо госте*. Исходи: да ученик објасни лично учествовање у породичним дужностима; да објасни правила понашања у гостима, посјетама и другим свечаностима.

Предмет: Васпитни рад у одјељењској заједници; тема: *Култура живљења*; наставна јединица *Свечаности из живота породице, школе, локалне заједнице*; наставна јединица *Наслијеђе* и наставна јединица *Обиљежавање значајних датума*. Исходи: да ученик зна основне информације о традицији српског народа и традицијама других народа у РС.

3. У трећем разреду издвајамо следеће предмете и наставне јединице уско повезане са речју *Божих*. Предмет: Српски језик, тема *Култура изражавања*, наставна јединица *Причање на основу датих ријечи*; Правопис: *Писање великог почетног слова*.

Из предмета Музичка култура издвајамо наставну јединицу *Народне пјесме*, а из Природе и друштва *Преци и потомци*. Предмет: Васпитни рад у одјељењској заједници, наставна јединица *Култура понашања*.

Предмет: Православна вјеронаука, Тема 2: *Христов живот до почетка проповиједи*, наставна јединица *Рођење Христово*. Очекивани исходи: да ученик може да објасни смисао и значај *Божиха*; да објасни обичаје за *Божих*.

4. Што се тиче четвртог разреда издвајамо предмет Српски језик, тема *Граматика*, наставна јединица *Синоними, антоними, деминутиви и аугментативи*, препознавање по основној особини; Исходи: да ученик препознаје: синониме, антониме, деминутиве и аугментативе (не влада терминима, него их само препознаје по основној особини) и употребљава уговору; Правопис: Велико слово – правилно писање имена народа, празника, установа, наслова, часописа и новина и вишечланих географских појмова (Република Српска); исходи: да ученик исправно употребљава велико слово у писању имена народа, празника, установа, наслова, часописа и новина и вишечланих географских појмова (Република Српска);

Наставну јединицу *Народне пјесме* из предмета Музичка култура, и наставну јединицу *Народни плесови и кола* из предмета Физичко васпитање, можемо објединити. Такође, теме *Култура живљења и комуницирања* (наставна јединица *Људска права и слободе*) из Природе и друштва и *Култура живљења* из предмета Васпитни рад у одјељењској заједници можемо објединити.

5. У петом разреду предмет Српски језик, тема *Култура изражавања*, наставна јединица *Причање на основу сјећања* повезати са предметом Друштво, тема *Друштвено-географске карактеристике РС и Федерације*; наставна јединица *Вјере, обичаји и традиција конститутивних народа БиХ и националних мањина у непосредном окружењу*. Исходи: да ученик препозна основна обиљежја и опише обичаје конститутивних народа. Предмет Музичка култура, наставна јединица *Народне пјесме* и предмет Васпитни рад у одјељењској заједници, *Теме по избору* можемо објединити.

Предмет Православна вјеронаука, тема 3: *Празници*, наставне јединице: *Господњи празници, Богородичини празници, Светитељски празници*. Исходи: ученик може да: наброји празнике; разликује празнике по врстама.

6. Шести разред, предмет Српски језик, тема *Језик*, наставне јединице *Творба ријечи, Творба ријечи извођењем (уознавање), Творбена основа – коријен, основа и наставак за грађење ријечи (уочавање и разликовање)*. Исходи: да ученик препозна, дефинише и објасни изведене ријечи – коријен, основу и наставке за грађење ријечи; наставне јединице: *Промјена ријечи, Појам промјенљивости и непромјенљивости ријечи, Промјенљиве ријечи: именице, замјенице, придјиви, бројеви, глаголи*. Исходи: да ученик разликује промјенљиве инепромјенљиве ријечи; наставне јединице: *Именице, Основна функција и значење падежа, Номинатив – субјекат и дио именског предиката, Генитив, Датив, Акузатив, Вокатив, Инструментал, Локатив*. Исходи: да ученик схвати појам падежа, разликује падеже и може да објасни њихову функцију; пронађе падеже у анализи реченице; зна разликовати основу и наставке падежа и мијењати ријечи по падежима. тема *Правопис, Писање присвојних придјева с наставцима: -ски, -чки, -шки, -ов, -ев, -ин; Исходи: да ученик правилно пише: присвојне придјеве на -ски, -чки, -шки, -ов, -ев, -ин;*

7. У седмом разреду издвајамо предмет Српски језик, тема *Лектира*, наставна јединица *Народне лирске пјесме – шаљиве и обичајне (избор)*.

8. Осми разред, предмет Српски језик, тема *Књижевност, Пословице и изреке (избор)*.

9. Девети разред, предмет Српски језик, тема *Правопис*, наставне јединица *Служење правописним рјечником, рјечницима страних ријечи, енциклопедијом, библиографијом, регистром појмова, регистром књига у библиотеци;, Употреба великог слова*. Исходи: да ученик пише велико почетно слово у складу са правописним правилима; зна да се служи рјечницима и регистрима у библиотеци.

Предмет: *Музичка култура, теме Музички завичај, Музичка традиција на простору РС, БиХ, Фолклорне игре на простору Републике Српске, БиХ и Србије, наставна јединица Основне карактеристике сеоске и градске музичке традиције на простору БиХ Слушање и репродукција пјесама: Српска духовна музика у 19. вијеку.*

Семантичко објашњење речи **Божих**

Милија Николић (Николић, 1985) указује на *више лексички подручја и семантичких кругова који су удаљени од искуства данашњих ученика*. Он сматра да *некадашње покућство, одећа, оруђе за рад и оружје, коњска опрема, делови кола и разбоја, ентеријери старих кућа и воденица, врсте шумског дрвећа, трава и цвећа, сорте воћа, пољопривредна и сточарска лексика, верски и митолошки појмови, називи народних и верских празника — све је то у великој мери ученицима непознато и на појмовном и на лексичком плану* (Николић, 1985, стр. 60).

Семантичка обрада речи подразумева (Цвијетић, 2000, стр. 256):

– порекло речи, ако је реч страна;

- сфера употребе (медицина, право, биологија и сл.);
- дефиниција речи (потпуна, непотпуна, упућивачка, описна, синонимска, граматичка, комбинована);
- једнозначност (моносемичност), вишезначност (полисемичност), фигуративност;
- хомонимија (обележена бројем изнад речи, степеновано);
- реч у употреби, у контексту (илустровани примери са наведеним скраћеницама који упућују на изворе);
- речи у изразима (фразеологизми);

Питање семантичког значења речи је врло осетљиво. На пример, и сеоска и градска деца у свом лексичком фонду могу имати одређену реч, али то не значи да је и квалитет усвојености значења речи исти. Вратимо се на Вукову пословицу: *Ријечи треба мјерити, а не бројити* (Стеф. Караџић, 1969, стр. 272). Ако бисмо мерили реч пшеница код сеоске и код градске деце она би била тежа код сеоске. Ево објашњења. *Сеоско дете је видело семе пшенице, њено клијање, ницање и раст. Оно је видело како пшеница вретена и класа, руди и сазрева (зрело зрно као кост). Било је близу жетве и вршидбе, осетило је мирис зреле пшенице, брашна и на крају хлеба. Једном речју, њему је познато семантичко поље у вези са речју пшеница, које обухвата следеће лексеме: пшеница, клас, класати, жетва, срп, руковет, уже, гумно, сноп, петина, крстина (мала и велика), стог, стожер, стожити, вршидба, вршај, верање, слама, плева, плевара, итд.* (Цвијетић, 2000, стр. 61). Значи, сеоско дете свим чулима осећа реч пшеница.

Семантичко поље речи Божић обухвата следеће лексеме: Божић, чесница, бадњак, бадњи, положајник, пшеница, слама, печеница, божићњак, обичај итд.

Семантичко поље речи Божић у речницима

У Витлејемској пећини роди Пречиста Дева сина, који би зачет без греха у безгрешном телу, и рођен без бола. *Пови га сама у ланене пелене, поклони му се као Богу и положи Га као у јасле. Затим приђе и праведни Јосиф обрученик њен и он Му се поклони, као Божанском плоду девичанске утробе. Чувиши за овај радосни догађај дођоше пастири, упућени од анђела Божијих и поклонише Му се. Дођоше и три мудраца са Истока, вођени чудесном звездом са даровима својим: златом, ливаном и измирном и поклонише Му се, као Цару над царевима* (Петковић, 2008, стр. 15).

Рођење Христово празнује се код нас 7. јануара (25. децембра по старом календару). То је најзначајнији и најрадоснији догађај у животу човечанства. Овај наш највећи празник празнује се у нашем народу три дана. *Први дан је Божић, који је увек истог датума, и на тај дан рано изјутра, пре свитања, звоне сва звона, на свим православним храмовима, пуцњевима из пушака и прангија објављује се долазак и рођење Христово. Народ одлази у цркву на Божићну Литургију и сви се поздрављају са речима: Христос се роди! – Ваистину се роди!* (Петковић, 2008, стр. 16). Месеци у календару имају латинска имена. *Први месец у години, јануар, добио је назив по богу Јанусу. То је дакле Јанусов месец. Јанус је*

био заштитиник свих пролаза, капија и кућних врата, бог сваког почетка, па је тако и почетак године означен његовим именом (Шипка, 2009, стр. 288).

Речник српскохрватскога књижевнога језика А–Е, књига прва, Матице српске и Матице хрватске реч Божић објашњава овако: Божић м рлг. хришћански празник, 25. XII, којим се празнује рођење Исуса Христа. Изр. Велики – Божић; Мали – Нова година, 1. I; гојити прасе уочи Божића одлагати посао за последњи час, као ~ и Бадњи дан нераздвојно, увек заједно (Стевановић, Марковић, Матић, Пешикан, 1967, стр. 240).

Уз реч Божић, објашњене су и речи: божићевати, божићница, божићњак и божићњар које припадају њеном семантичком пољу.

божић, -ића и божић м дем. од бог.

божићевати, -ћујем несврш. = божићовати *празновати Божић*. - [Она] је божићевала код својих. *Шимун*.

Божићница ж етн. 1. јабука која се поклања о Божићу, 2. Јабука коју младожења даје девојци кад жели да му постане заручница. – Није ... чудо да су младницу сви зорнији ... младићи пућали божићницом. Шен. 3. (у атрибутској служби) божићни. – На танким се нитима њихале ... јабуке божићнице. Бал.

божићњак и божићњар м нар. *прасе које се пече о Божићу*. Па какав им то Божић може бити кад ...немају божићњара. Ђос. Д. (Стевановић, Марковић, Матић, Пешикан, 1967, стр. 240).

Етимолошки речник српског језика, свеска 2: БА–БД (Лома, 2006) реч **бадњи** објашњава: **бадњи**, -а, -е ађ. предбожићњи < вече(р), < дан, < дрвце, бадњак м. сирова церова, храстова или друга главња (или грана) која се уочи Божића ложи на ватру (Вук 1818; РСА), Војв. (РСГВ), Прошћење (Вујичић), Васојевићи (Боричић), Загарач (Ћупићи), Поткозарје (Далмација), Лика (Ајџановић), рег. и погача која се пече и једе на Бадњи дан (Каменица РСА), специјално плетени колач који се пече за Божић (бачки Буњевци (Пеић/Бачлија), пругић којим се замеси чесница пл. јасенови прUTOVI којима пастир, држећи их унакрст, гони браве од Божића до Нове године Херц., Бадњак м. Бадњи дан (РСА), Војв. (РСГВ), бачки Буњевци (Пеић/Бачлија), и персонификован: *На чем ћемо Бога молит' За старога за Бадњака, За младога за Божића* НП Вук, такође презиме; бадњаков ађ., бадњаче н. дем. ји. Србија, бадњачић м. дем., омањи, споредни бадњак ЦГ, Босна, бадњача ф. ид. ЦГ, бадњак Буњевци (РСА; Пеић/Бачлија), погача која се пече и једе на Бадњи дан ЦГ, Слав. Посавина (РСА), Војв. (РСГВ), (обично у атрибутској служби) свећа која се пали на Бадњи дан Слав.Посавина, Банат — бадњачица омањи, споредни бадњак (Вук; РСА).

Даље, од јсл. **bъdъnъjъ* који се односи на бдење, придева од **bъdemi* > бдети као калк. лат. *vigiliae* бдење (уочи празника Христовог рођења) уп. мак. бадник, бадникар, бадниковина, буг. *бъдни* вечер, *бъдник*, *бъднѧк*, слн. дијал. *badnji*, *badnik*, *badnjak* (Skok 1:128; ЭССЯ 3:112–113; SP 1:459; Sadnik/Aitzetmuller 351 † 276b). Палатално н > њ указује да је придев непосредно изведен од глаг. именице* *bъdna* бдење > бадња, и то вероватно на подручју јадранског залеђа где је она посведочена (потоња Херцеговина), одакле се даље ширио (слн. речи сматрају се сербокроатизмима в. Садник/Аитзетмуллер л. ц.; уп. ипак слн. *bednač* дебела цепаница, *beden*, *bedenj* дебело стабло, пањ; БЕР 1:97 има *bъdник* из Прилепа). Сам обичај уношења бадњака први пут је забележен 1272. у Дубровнику. Трубачов у ЭССЯ л. ц. помишља на везу са струс. бдынњ надгробни стуб, дынити. Иванов/Топоров 1974:37–38 везују ** bъdn-* са вед. *ahi-* *budhnya-* змија дубина, где се други део своди, заједно са лат. *fundus*, гр. *πυθμνν*, нем. *boden* итд., на пие. реч за дно, основу; семантички оквир пружао би основни мит о богу-

громовнику који убија змаја као подлога новогодишњег ритуала (Лома, 2006, стр. 69).

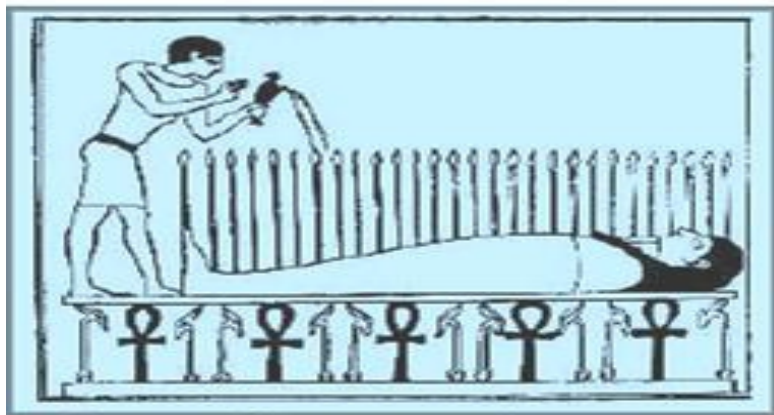
У *Српском рјечнику* Вука Караџића, дато је следеће објашњење: **Божић**, м. (dim. v. Бог): Боље је Божић кужан него јужан; Јужну Божићу и пријатељском колачу не ваља се радовати. Уочи Божића, пошто се бадњаци унесу у кућу и наложе на ватру, узме домаћица сламе и квочући (а за њом и деца пијучући) простре по соби, или по кући, ако нема собе. По том узму неколико ораха и баце по слами. Послије вечере пјевају и веселе се. Кад ујутру устану, најприје отиде једно те донесе воде, али понесе жита те поспе воду (као полази је) кад и њој дође. Том водом умијесе чесницу и налију ручак те приставе. Кад се поодјутри, пошто намире стоку, онда сједу за ручак. Али прије него сједу за ручак, избаце по неколике пушке (тако и ујутру рано кад устану), па се онда скупе сви око софре се моле Богу (држећи свако по једну воштану свијећу у рукама) и мирбожају се, т.ј. изљубе се сви редом говорећи: „Мир Божији! Ристос се роди, ва истину роди, поклањамо се Ристу и Ристовом ројанству.“ По том домаћин покупи све оне свијеће у једну руковет и усади у жито, које стоји на софри у каквој карлици, или у чанку (свакојако жито помијешано заједно; у том житу стоје и колачи којекакви), те ондје мало погоре, па их угасе оним житом. Оно жито дају послјије жене кокошима да носе јаја. Кад почну ручати, неки најпре окусе сира, неки печенице, а неки (као по Сријему и по Бачкој) прије свега срчу вареник, али ракије многи не пију први дан због врућице. Око пола ручка устану у славу и ломе колач каткод о крсном имену, само што нема кољива (Стеф. Караџић, 1969а, стр. 34).

У књизи *Крсне славе и обичаји*, коју је уредио Душан Петковић (Петковић, 2008), објашњено је *Шта је бадњак? Шта симболише бадњак?*

Српски митолошки речник (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970) детаљно објашњава обичаје везане за обележавање Бадње вечери и Божића. Вечера на Бадње вече представља жртву покојницима, са циљем да се погосте њихове душе и да се од њих обезбеди помоћ, првенствено њихов утицај на плодност и сваки напредак (в. **Бадње вече**), берићет. Реч берићет (Шкаљић, 1966, стр. 30) у наш језик је ушла из турског језика *bereket – beriçet* (tur. e=i).

За време Божића у обичајима се посебна пажња поклања житу, заправо последњем пожњевеном класју од чијег су жита некада спремани божићни обредни хлебови. Али постоји и данас обичај да положајник, честитајући домаћинима Божић, баца жито на укућане. У *Малом илустрованом речнику појмова из историје религија*, аутора Александра Ломе (Лома, 2010) улогу жита можемо довести у везу са митологијом божанства које умире па васкрсава (египатски Озирис, сумерски Думузи-Тамуз, феничански Адонис, фригијски Атис), или се својеволно удаљава и поново враћа (хуритско-хетитски Телепин) вуче своје корене из неолита и одражава смену годишњих доба, односно вегетационих циклуса, која је од прворазредне важности за земљораднике (Слика 1). Та веза нашла је своје ритуалне изразе у „житном Озирису“ (отворен сандучић у облику човека са засејаним житом, који је стављан у гробове) и у „Адонисовим вртовима“ (жито које су уз Адонисове светковине узгајали у кућама по саксијама).

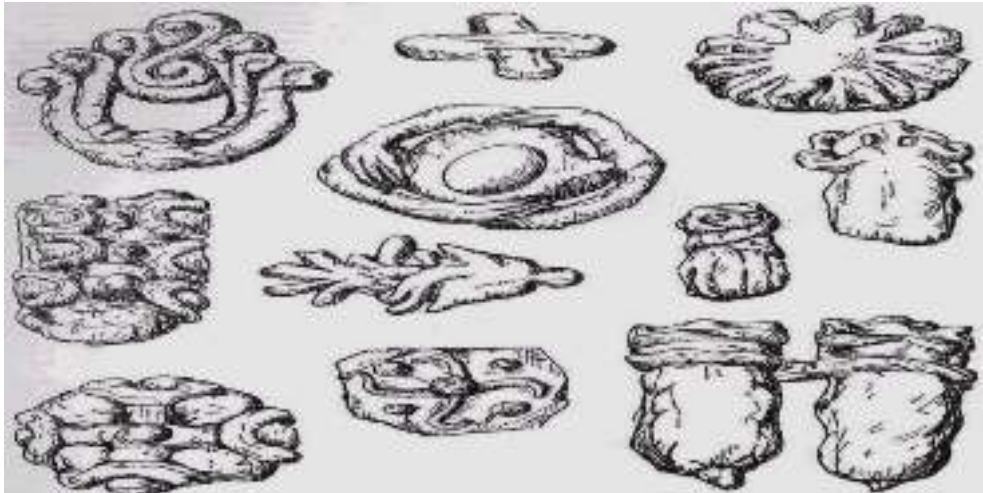
У сезонским обредима би се жалост и оплакивање смењивали са весељем због повратка-ускрснућа (Лома, 2010, стр. 3).

Слика 1. Озирис-Непра из чијег тела ниче жито као симбол васкрсења

Како показују многи обичаји, плодотворна снага приписује се и божићној слами, која такође представља житног демона (в. **чесница** и **божићна слама**). **Божић дође, зима прође**. Казао Циганин молећи некаква чоєка да му да сијена, а пошто сијено излаже, онда рекне: **Божић је јесенски светац** (Стеф. Караџић, 1969б, стр. 20). Према обичајима неких словенских народа, у даљем развоју ове старе религије, о Божићу походи кућу само божанство у виду снопа који уноси домаћин. Прастарој аграрној култури припада и обичај уношења и налагања бадњака, који представља демона шумског дрвећа и од којег се такође очекује деловање на плодност и општи напредак (в. **бадњак**). Божићна печеница такође представља демонску животињу, првобитно самог животињског полагајеника, а жртвовање ове животиње делом одражава веровање о изабраном представнику животињске врсте који се жртвује у сврху њеног размножавања, а затим и веровања о животињском представнику житног демона, који се жртвује ради житног рода и плодности уопште (в. **полаженик**). На Божић полази кућу и људски полагајеник, који је очевидно заменио животињског полагајеника са свим његовим значењем, и као митски предак доноси плодност, срећу и напредак. Овом кругу припадају и маскиране поворке коледара или колеђана (негде коледарки), који представљају духове предака и доносе плодност и напредак свакој кући. Из обредних песама, веровања и обичаја јасно се види да се о Божићу очекује епифанија, лични долазак неког вишег паганског божанства. По народном веровању, демони и божанства улазе у кућу преко тавана и кроз оцак, а један обичај из источне Србије директно показује да се о Божићу божанство налази у оцаку (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970, стр. 37). Према обичају, чим полагајеник уђе у кућу, цара ватру на огњишту и, гледајући у оцак, каже: „Боже, помози!“ Када се сматра да је божанство већ стигло, директно и свечано се позива на вечеру: „Хајде, Боже, (или Божићу) да вечерамо.“ У овој фази развоја наше

старе религије и божићни обредни хлебови (Слика 2) могли су уједно добити и значење жртве вишем божанству. Слично је могло бити и са божићном печеницом, која се на неки начин поистовећује са самим божанством, како показују изреке: **Божих је Божих, а пециво му је брат. Божих без печенице не може бити.** У Рисну (Стеф. Караџић, 1969б, стр. 20).

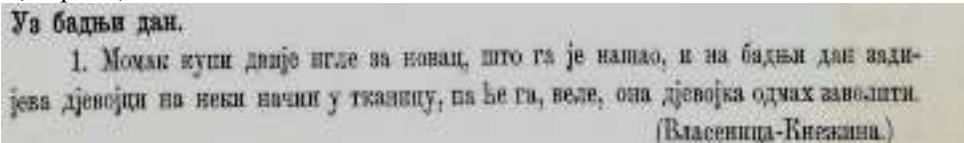
Слика 2. Обредни хлебови, из збирке Етнографског музеја у Београду

Чајкановић неке наше божићне обичаје доводи у везу са култом германског божанства **Nerthus**, које је код Скандинаваца замишљано као мушко, а код Германа јужно од Балтика као женско божанство мајке Земље. Према Тацитовом опису, када богиња у одређено време крене на пут, настану весели дани, и празнује се у свим местима које богиња посети. Тих се дана не ратује, склања се све што је од гвожђа, оружје се не дира, настаје општи мир. Када се богиња засити људског друштва, свештеник је врати у храм, заправо њен кип који тада оперу у неком скривеном језеру (Кулишић, Петрови, Пантелић, 1970, стр. 3). Ово можемо повезати са обичајем да се уочи Божића склањају кашике, ножеви и сви предмети од гвожђа; *најзад на пропис да се после Божића иконе морају опрати у реци* (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 37). Изгледа да се у божићним народним песмама и у неким божићним обичајима могу назрети и извесни елементи култа сунца, који је делимично заменио првобитни култ месеца. На рађање новог, младог сунца могли би указивати стихови:

Да окупам коledo!
 Малог бога, коledo!
 И Божића, коledo!
 Божић виче иза воде:
 „Пренес'те ме преко воде!"
 Божић сједи у травици,
 У црвеној кабаници.

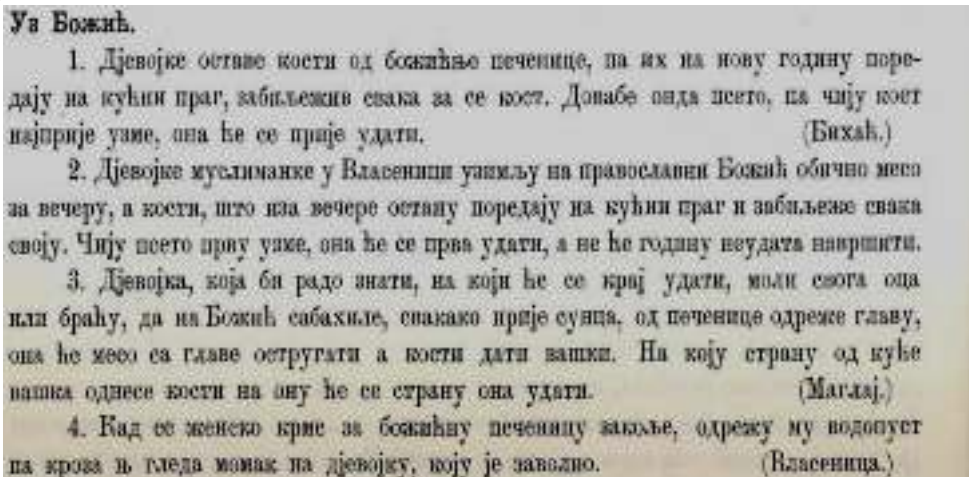
По мишљењу неких научника, и обичај паљења бадњака садржавао би елементе соларног култа, вероватно под утицајем старијих медитеранских култура, док се у неким могу запазити извесни антички утицаји (нпр. у коледарским обичајима). О Божићу, који представља почетак нове године, врше се разна врачања за срећан почетак свих послова и прорицања о животу, здрављу и успеху свих послова у новој години (Кулишић, Петровић, Пантелић, 1970, стр. 38).

У архивској грађи *Гласника земаљског музеја Књига 1* из 1907. године пронашли смо обичаје гатања (момачка и девојачка) уз Божић и Бадњи дан на простору Власенице, Босна и Херцеговина. *Момачка гатања* (Слика 3) уз Бадњи дан описана су у следећем примеру у околини Власенице и Кнежине (Драгичевић, 1907, стр. 49)

Слика 3. Момачка гатања из архивске грађе *Гласника земаљског музеја Књига 1* из 1907. године

Девојачка гатања (Слика 4) за Божић описана су на следећим примерима из околине Власенице, Бихаћа, Маглаја. Уз Божић су гатале и девојке припаднице друге вере (муслиманке), што се види у следећем примеру (Драгичевић, 1907, стр. 38).

Слика 4. Девојачка гатања из архивске грађе *Гласника земаљског музеја Књига 1* из 1907. године

Граматичке информације о речи Божић

Под граматичком информацијама о непознатим речима у лексикографској пракси подразумевамо да се утврде *граматичке особине речи – акценат, врста речи, род, број, надеж, глаголски облик, одступања у надежној и глаголској промени ако су променљиве речи, службу у датој реченици итд.* (Цвијетић, 2000, стр. 78).

Граматичка обрада речи подразумева (Цвијетић, 2000, стр. 255): врсту речи (именице, глаголске именице, глаголи, бројеви, прилози итд; прелазни случајеви); род именице; придеви се дају у сва три рода; двовидски придеви се дају у неодређеном виду; глаголи се дају у инфинитиву; назначен је глаголски вид (свршени, несвршени, двовидски); речи су акцензоване, промена акцента у именској и глаголској парадигми иза речи стоје квалификатори: дијалектизам, арханзам, неологизам, провинцијализам (речник је нормативно усмерен).

Ако у претраживач Правописног речника српског језика, који се налази на сајту Српске дигиталне библиотеке (Слика 5), укуцамо реч Божић, добићемо следеће податке: именица Божић јесте именица мушког рода, једнине. У генитиву множине гласи Божића, а ознака рлг. значи да припада религијским речима. Иза ових података наведен је и појам Мали Божић. Акценат на речи Божић јесте краткоузлазни на првом слогу (номинатив), док је у генитиву множине (Божића) акценат краткосилазни исто на првом слогу, а ова реч има две постаценатске дужине.

Слика 5. Реч Божић у Правописном речнику Српске дигиталне библиотеке

Реч Божић потиче од речи богић деминутива од речи бог – мали бог, а услед палатализације г:ж добијамо реч божић. Именица Божић припада првој Стевановићевој именичкој врста промене и -а Симићевој врсти.

Присвојни придев од речи Божић гласи божићни, -а,-е, али видимо да је у *Правописном речнику Српске дигиталне библиотеке* понуђен и облик божићњи, -а,-е, в. *божићни*. У *Речнику уз правопис* Матице српске пише само *Божић, божићни*; *Мали Божић* (Пешикан, Јерковић, Пижурица, 2011, стр. 272). Исто налазимо (*Божић, божићни*) и у *Речнику уз правопис* Матице српске из 1993. године (Пешикан, Јерковић, Пижурица, 1994, стр. 344).

Изведеног глагола *божићовати* у новије време скоро и нема у употреби, а иначе се чешће од њега употребљава *божићковати*. Овакво стање овога глагола

нам даје велики *Речник књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности, у којем налазимо већи број примера глагола *божићовати* од више писаца 19. и 20. века, док је тај глагол у облику на *-овати* знатно ређи, а *божићковати* је забележен опет код неких писаца (Стевановић, 1975, стр. 121).

Правилно писање назива празника Божић и имена *Божић-Бата*, *Божић-Бате* (цртица необавезна), дата је у *Речник језичких недоумица*, Ивана Клајна (Клајн, 2002, стр. 18). У називима празника прва реч се пише великим словом, а од осталих само властите именице: *Божић*, *Велики Божић*, *Мали Божић*, и сл. (Дешић, 1998, стр. 79). А опет када се бадњак пише великим, а када малим словом? Одговор ученици могу пронаћи у *Практичном језичком савјетнику* Милорада Телебека под насловом *На Бадњак се ложи бадњак* (Телебак, 2004, стр. 256).

Закључак

Уби ме прејака реч (епитаф песника Бранка Миљковића). И опет питања: Можемо ли речима убити? Можемо ли речима оживети? За шта нам служе речи? Да искажемо своја осећања и сећања, предосећања, надања и страдања, своје мере и намере, хтења и трвења, своје мисли? Да ли се речима ово може? Речима се може доста рећи, а и оно што остане недоречено, необјашњено има неку своју лепоту и значење. Речници, чувари речи, су благо једне нације, једног језика и као такви треба да заузму значајно место у настави уопште, а посебно у настави српског језика.

Литература

- Брборић, В. (2011). *Правопис и школа*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Брковић, А. (1994). *Развој говора*, Ужице: Учитељски факултет.
- Брковић, А. (1995). *Психологија – речник појмова*, Чачак: Технички факултет.
- Дешић, М. (1998). *Правопис српског језика: приручник за школе*, Земун: Нијанса.
- Драгичевић, Т. (1907). Гатке босанске млађарије, *Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, Књига 1, 31–56.
- Клаић, Б. (1988). *Рјечник страних ријечи*, Загреб: Накладни завод МХ.
- Клајн, И. (1992). *Речних језичких недоумица*, Београд: Чигоја штампа.
- Клајн, И. и Шипка, М. (2010). *Велики речних страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Лома, А. (2006). *Етимолошки речник српског језика*, Свеска 2: БА–БД, Београд: Српска академија наука уметности Институт за српски језик САНУ, преузет 23. децембра 2014. са сајта <http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/984/AleksandarLomaEtimoloskiRecnikSrpskogJezika2.pdf?sequence=1>
- Лома, А. (2010). *Мали илустровани речник појмова из историје религија*, део први А–Л, Београд: Филозофски факултет.

- Вучковић, М. (1993). *Методика наставе српског језика и књижевности за III и IV годину педагошке академије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кулишић, Ш., Петровић, Ж. П., Пантелић Н. (1970). *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит.
- Наставни план и програм за основно образовање и васпитање* (2014). Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Николић, М. (1985). *Методика наставе српскохрватског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петковић, Д. (2008). *Крсне славе и обичаји*, Гацко: Друштво за очување баштине ДОБ.
- Пешикан, М., Јерковић, Ј., Пижурица, М. (1994). *Правопис српског језика*, Београд: Матица српска.
- Пешикан, М., Јерковић, Ј., Пижурица, М. (2011). *Правопис српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Правописни речник*, Српска дигитална библиотека, преузето 23. децембра 2014. са сајта <http://www.srpskijezik.com/>.
- Смиљковић, С. и Милинковић, М. (2010). *Методика наставе српског језика и књижевности*, Врање: Учитељски факултет.
- Стевановић, Марковић, Матић, Пешикан. (1967). *Речник српскохрватског књижевног језика, Књига I, А–Е*, Матица српска и Матица хрватска.
- Стевановић, М. (1975). *Савремени српскохрватски језик*, Београд: Научна књига.
- Ристић, С. (2011). Поводом изласка из штампе 18. тома „Речника САНУ”, *Јужнословенски филолог LXVII*.
- Стеф. Карацић, В. (1969а). *Српски рјечник*, Београд: Нолит.
- Стеф. Карацић В. (1969б). *Српске народне пословице*, Београд: Нолит.
- Стеф. Карацић В. (1969в). *Српске пјесме*, Београд: Нолит.
- Телебак, М. (2004). *Практични језички савјетник*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Франковић, Д., Златко, П., Шимлеша, П. (1963). *Енциклопедијски рјечник педагогије*, Загреб: Матица хрватска.
- Цвијетић, Р. (2000). *Речници у настави српског језика и књижевности*, Ужице: Учитељски факултет.
- Шипка, М. (2009). *Приче о речима*, Нови Сад: Прометеј.
- Шкаљић, А. (1966). *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево: Свјетлост.

Snežana Laketa

ROLE OF DICTIONARY IN TEACHING SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Summary

This paper consists of theoretical and research part. In the theoretical part the emphasis is put on the role and importance of vocabulary in teaching Serbian language. One of the requirements of teaching is to enrich the students' active vocabulary. The second requirement is aimed at explaining new words during the interpretation of literary texts. In the second part of the paper we explored the representation of the word Christmas and its semantic fields in the Curriculum for primary education in the Republic of Srpska, school year 2014-2015.

Keywords: dictionary, new words, Christma, semantic field.